

СЕКЦІЯ П. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА НАРОДІВ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-10>

Бубенок О. Б.

ORCID: 0000-0002-0104-6081

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу Євразійського степу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

КОНТАКТНІ ЗОНИ ВЗДОВЖ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ)

Ключові слова: Великий кордон, контактна зона, степ, лісостеп, кочівники, землероби, крос-культурні контакти.

Територія степів Півдня Східної Європи тисячу років тому відзначалась культурно-господарською строкатістю населення. Цей регіон знаходився на перетині культурних традицій Європи і Азії, де землеробський світ зіткнувся з кочовими традиціями. Зони цих контактів – степове порубіжжя у лісостепу та північне узбережжя Чорного моря. Найбільш інтенсивні процеси такого характеру спостерігались в X–XIV ст. у зоні кордону між степом і лісостепом.

У працях багатьох дослідників середньовічного минулого Східної Європи відзначалось, що степове порубіжжя завжди було місцем взаємодії кочової і землеробської культур. Необхідно зазначити, що історики та археологи торкалися у своїх працях переважно проблеми контактів чорних клобуків або торків зі слов'янами на суміжних зі степом лісостепових територіях. Цьому сприяла детальна інформація письмових джерел про їхню локалізацію та багатий археологічний матеріал. Що стосується контактів населення Русі з половцями, то цієї проблеми лише частково торкалися у своїх роботах деякі українські і закордонні дослідники. В той же час проблема крос-культурних контактів населення

Золотої Орди у Причорномор'ї з населенням Південної Русі знаходиться лише на початковому етапі.

Остання тема посіла значне місце в дослідженнях відомого українського історика Я. Р. Дашкевича. Ця концепція дістала назву «Великого кордону». Вчений дав таке пояснення цього феномену: «Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки» [4, с. 28]. В іншій роботі дослідник зазначив: «Великий кордон між європейською та азіатською цивілізаціями, що проходив в основному по степовій смузі Північного Причорномор'я (однак з пересуванням – у різні періоди – кордону на північ або південь), ніколи не був непроникливим бар'єром для різних конфесій... Для півтисячорічного існування українського Великого кордону у XIV–XVIII ст., все ж таки, були характерні відносини толерантності, які однак не були позбавлені взаємного недовір'я, настороженості, замкнутості в межах релігійних громад» [5, с. 13–14].

З поняттям Великого кордону пов'язана концепція фронтиру. В. Брехуненко дав наступну характеристику цьому: «На відміну від лінійного кордону, фронтір – це широка смуга земель, на які претендують суб'єкти, розташовані з обох її боків, але тривалий час не здатні контролювати її, перетворивши на лінійний кордон. Фронтір принципово відрізняється від звичайного кордону. Якщо кордон роз'єднує суспільства, то фронтір, навпаки, – проникна зона і джерело взаємовпливів. Це зона не тільки жорсткої конфронтації за простір, а й активних контактів, у кожному випадку за власною моделлю» [2].

Концепція Я. Р. Дашкевича торкалася процесів пізнього Середньовіччя. Хоча є підстави вважати, що у більш ранні передмонгольські часи на кордоні степу і лісостепу склалася таж сама етнокультурна ситуація, тобто у той час вже існував Великий кордон. Доказом цього можуть стати виявлені нами контактні зони. З цього приводу варто звернути увагу на традиційне трактування цього феномену, згідно з яким контактні зони – це «історичні ареали, що склалися внаслідок тривалих процесів етнічної, господарської, торговельно-економічної, соціальної та культурної взаємодії суміжних народів» [1, с. 5–36].

Проведені нами дослідження дозволили виявити вздовж кордону степу і лісостепу принаймні три контактних зони в X–XIV ст. Так, перша контактна зона виникла в XI ст. в басейні р. Рось і продовжувала своє існування до другої половини XIV ст. Її виникнення було пов'язане з появою тут спочатку печенігів, а потім торків. Половецька загроза примусила цих кочівників піти на службу до київських князів, що врешті-решт призвело до утворення політичного утворення «Чорні клобуки» з центром Торчеськ. У XII–XIII ст. в басейні р. Рось мирно співіснували ці

колишні кочівники і слов'яни, що сприяло господарській, культурній та етнічній консолідації цих етнічних груп на зазначеній території. Така ситуація продовжувалась до монгольської експансії.

За нашими спостереженнями, у першій половині XIII ст. прихід монголів сюди призвів до відтоку значних груп цього населення до степу Східної Європи. Але деякі торки продовжували жити на колишніх місцях. Сюди ж переселялися окремі групи половців. У той же час, береги р. Рось золотоординці почали заселяти воєнізованими підрозділами вихідців із черкеських земель та інших регіонів Золотої Орди. На цю думку наводять результати розкопок курганів біля сіл Яблунівка та Таганча. У цьому слід бачити продуману політику золотоординських правителів щодо зміцнення цієї частини кордону між Улусом Джучі та Руссю, що проходила вздовж течії р. Рось. Крім чорних клобуків, черкесів, половців, у Пороссі у передмонгольській та золотоординській періоди проживали слов'яни. Дані археології свідчать про змішаний характер місцевої культури. В результаті ми можемо говорити про існування в Пороссі «контактної зони», що сформувалася в XII–XIII ст. на південних рубежах Київського князівства, а в золотоординську епоху стала прикордонною периферією володінь Джучидів [3, с. 478–505].

Друга контактна зона склалася в передмонгольський час на південних кордонах Переяславського князівства у межиріччі Сули і Псла. За спостереженнями О. В. Сухобокова, жителі цих територій були представлені вихідцями із «племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» [6, с. 305–306]. Як вдалося встановити, до іноетнічних груп можна віднести місцевих торків, а також переселенців з Північно-Західного Кавказу – косогів. Про це можуть свідчити не лише змішаний характер місцевої матеріальної культури, а й гідроніми та топоніми.

І, нарешті, третю контактну зону можна окреслити лише гіпотетично в верхній течії Сіверського Дінця, в зоні південніше Харкова, на кордоні степу і лісостепу наприкінці XI – на початку XIII ст. На цій території, у відповідності до сезонних пересувань, періодично з'являлися кочові групи половців, а також проживало політично підпорядковане половцям осіле населення слов'янського та яського походження в стаціонарних центрах Шарукань, Сугров та Балин. Про це свідчать археологічні матеріали з району біля м. Зміїва.

Таким чином, можна виділити певну закономірність у виникненні «контактних зон» на південних кордонах Русі – вони утворювались саме там, де стикалися інтереси давньоруських князів і половецьких ханів. Тому вони могли входити, або не входити до складу політичних об'єднань. Це призводило до міграцій на ці території як вихідців з території Русі, так і з Половецького степу. Постійне проживання на одній

території сусідніх народів сприяло не лише культурному обміну, а й процесам етнічного характеру.

Література:

1. Агаджанов С.Г. Контактные зоны Восточной Европы: узловые проблемы и задачи изучения // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996 гг. Москва: ИРИ РАН, 1997. С. 5–36.

2. Брехуненко В. Степовий кордон України серед степових фронтирів URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/stepovii-kordon-ukrayini-sered-svitovikh-frontiriv/> (дата звернення: 15.10.2022).

3. Бубенок О. Б., Головка А. Б. Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды // Золотоордынское обозрение. 2021. № 3. С. 478–505.

4. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 222. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 28–44.

5. Дашкевич Я. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Київ, 13–15 вересня 2000 р. Київ, 2000. С. 13–14.

6. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Киев: Видавець Олег Філюк, 2012. 379 с.

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-11>

Гуцуляк О. Б.

ORCID: 0000-0001-7325-8254

кандидат філософських наук, доцент,

учений секретар Наукової бібліотеки

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна*

СКІФСЬКИЙ ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ ГЕРОЙ ТАРГІТАЙ ТА МОНГОЛЬСЬКИЙ ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ-ШАМАН ДЯЯН ДЕЕРХЕ

Ключові слова: скіфи, монголи, тюрки, тохари, генеалогічні легенди, «кам'яні баби», Євразійський степ.

Скіфський генеалогічний першопредок Таргітай (Targitaos < *Targī-tavah- / *darğatava(h) – ««володіючий силою Тарги / довгою силою», або